

УДК 81'36:811.512.154

**ВРЕМЕННАЯ ЛОКАЛИЗОВАННОСТЬ ДЕЙСТВИЯ В СОВРЕМЕННОМ
КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ И ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА
СЕМАНТИЧЕСКОЙ КАТЕГОРИИ**

К.К. Шаршеева

Рассматривается временная локализованность действия в кыргызском языке и общая характеристика семантической категории. Временная локализованность действия – это конкретность, определенность местоположения действия и ситуации в целом, в однонаправленном течении времени, прикрепленность к какому-то одному моменту или периоду. Действие, происходящее в момент речи, является всегда локализованным. Анализ содержательных типов временной локализованности позволил более полно представить выражения данной семантики. Были приведены примеры.

Ключевые слова: временная локализованность/нелокализованность; обычность; узуальность; временная обобщенность; вид; время; аспектуальность; способы действия; лексические детерминанты.

**АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН ЧАКТЫК
ЛОКАЛДАШУУСУ ЖАНА СЕМАНТИКАЛЫК КАТЕГОРИЯНЫН
ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ**

К.К. Шаршеева

Бул макалада кыргыз тилиндеги кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу жана семантикалык категориянын жалпы мүнөздөмөсү каралды. Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу – бул кыймыл-аракеттин жана жалпы эле кырдаалдын ордунун конкреттүүлүгү, айкын болушу, анын убакыттын белгилүү бир бөлүгүнө бекемделиши болуп саналат. Сүйлөп жаткан учурда болгон кыймыл-аракет дайыма локалдашкан болуп саналат. Чактык локалдашуунун маанилик түрлөрүнө талдоо жүргүзүү бул семантиканын маанисин бир кыйла толук чагылдырууга мүмкүндүк бермек. Мисалдар келтирилди.

Түйүндүү сөздөр: чактык локалдашуу/локалдашпоо; адаттуулук; узулдуулук; убакыттык жалпылык; түр; чак; аспектуалдуулук; кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы; лексикалык детерминанттар.

**TEMPORAL LOCALIZATION OF ACTION IN THE MODERN KYRGYZ LANGUAGE
AND GENERAL CHARACTERISTICS OF THE SEMANTIC CATEGORY**

К.К. Sharshееva

This article discusses the temporal localization of action in the Kyrgyz language and the General characteristics of the semantic category. Temporal locality of action is concreteness, certainty of the location of the action and the situation as a whole in the unidirectional flow of time, attachment to any one moment or period. The action taking place at the moment of speech is always localized. The analysis of the content types of temporal localization allowed to present the expressions of this semantics more fully. Examples were given.

Keywords: temporal locality/nonlocality; ordinariness; usuality; temporal generality; type; time; aspectuality; modes of action; lexical determinants.

Чактык локалдашуучулук семантикалык категориясы тууралуу айтып жагып, бири-бирине карама-каршы коюлган маанилердин биримдигин көрөбүз: 1) конкреттүүлүк, кыймыл-

аракеттин орун алышынын белгилүүлүгү жана жагдайдын бир багыттуу убакыттын өтүшүндө кандайдыр бир учурга же убакытка бекитилиши; 2) конкреттүү эместик, белгилүү эместиги

көрсөтүлгөн мааниде, б.а., чектелбеген кайталануучулук, адат болгон кадыресе (обычности, узуральности) же убакыттык жалпылык (“вневременности”, мезгилден тышкары, мезгил менен чектелбеген, “всевременности” дайыма болуп турган), ошону менен бирге кыймыл-аракеттин адаттуулугу (обычность) мүмкүн болушу мүнөздөлөт, ал эми убакыттык жалпылык – объекттин жана субъекттин жалпылыгы менен (генерализациясы) милдеттүү (сөзсүз) түрдө айкалышы болот.

Конкреттүү локалдашуучулуктун мааниси сыяктуу, убакыттагы/ чактагы локалдашпоочулуктун мааниси да объективдүү чындыкты чагылдырат. Локалдашуучулук мааниси убакыттын бир өлчөмдүүлүгүн, ассиметриялуулуктун жана кайталанбагытын чагылдырат: кеп тилдик семантикадагы тигил же башка бир багыттуу жана кайталанбаган убакыттын агымындагы процесстердин жана окуялардын конкреттүү орун алышынын чагылдырылышы тууралуу болуп жатат. Ал эми локалдашпоочулук маанисинде, процесстердин жана кубулуштардын регулярдуу жана регулярдуу эмес кайталануусунун объективдүү бар болуусу чагылдырылат.

А.В. Бондарко чактагы кыймыл-аракеттин локалдашуучулук/ локалдашпоочулук семантикалык категориясына төмөнкүдөй аныктама берет: “Ситуации временной локализованности/нелокализованности – это выражаемые различными средствами высказывания типовые содержательные структуры, базирующиеся на семантической категории и поле временной локализованности и представляющие собой категориальную характеристику высказывания, которая заключается в том или ином варианте семантики Л или НЛ” [1]. Демек, окумуштуунун пикири боюнча чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук жагдайлары ар бир айтымдын милдеттүү белгиси болуп саналат жана ошону менен бирге чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулуктун айырмалыгы чак (убакыт) түшүнүгүнө кириши менен шартталат. Чактык локалдашуучулук/ локалдашпоочулуктун маанилүү жагы бул предикат гана эмес, субъектинин жана объектинин дагы, акыры – бүтүндөй жагдайдын конкреттүүлүгү же конкреттүү эместигинин мүнөздүү өзгөчөлүгү катары берилиши эсептелет.

Чактык локалдашуучулукту өзгөчө категория катары бөлүп кароо Э.Кошмидердин ысымы

менен байланыштуу. Ал биринчи болуп чактык локалдашуучулуктун белгиси боюнча оппозицияны өз алдынча мазмундуу категория катары бөлүп караган. Терминди дагы өзү киргизген: [2] поляк тилинде “wartosc miejscowa wczasie”, немец тилинде: “Zeitstellen wert”. Э.Кошмидердин китебин которууда поляк тилиндеги этиштердин түр категориясын берүүдө “местоположение во времени” (“временное местоположение”) “убакытта орун алышы”, “временная локализованность” чактык локалдашуучулук деп берилет [3]. Термин Ю.С. Маслов түзгөн славян аспектологиясынын терминдеринин жана негизги түшүнүктөрүнүн системасына киргизилген. Окумуштуу кыймыл-аракеттин локалдашуусу жана локалдашпоосу категориясына төмөнкүдөй аныктама берет: “Действия (события и т. д.) могут быть... локализованными во времени (конкретными) или нелокализованными во времени (абстрактными, вневременными, атемпоральными) ... [4]. Окумуштуу “Русский глагол” эмгегинде түр категориясы менен чактын өз ара катыштыгын изилдеп жатып төмөнкүдөй жыйынтыкка келет: “Важный для системы времен семантический признак локализованности действия во времени, с одной стороны, имеет отношение к семантике времени, к темпоральности в целом: обозначается прикрепленность действия к определенному моменту (отрезку) времени или неопределенность его положения во времени” [5]. Окумуштуунун берген аныктамасына таянсак, чак системасы үчүн маанилүү болгон убакыттагы кыймыл-аракеттин локалдашуучулук семантикалык категориясы, бир жагынан, чак системасына тиешелүү болуу менен бирге, жалпысынан алганда темпоралдуулукка да кирет: кыймыл-аракеттин белгилүү учурга бекитилишин, же анын убакытта орун алышынын белгисиздигин көрсөтөт. Бул жагынан алганда кыймыл-аракеттин чактык локалдашуу белгиси чак семантикасына тиешелүү болот. Башка жагынан алганда бул белги түр категориясына, кеңири мааниде алганда аспектуалдуулукка тиешелүү болот. Бул белги кыймыл-аракеттин өтүш мүнөзүн аныктайт: бул конкреттүү кыймыл-аракет (факт, процесс, узакка созулгандык), же абстракттуу – кайталанган, потенциалдуу мүмкүн болгон, адат болгон, жалпыланган кыймыл-аракет. Башкача айтканда, убакыттагы кыймыл-аракеттин локалдашуучулук/локалдашпоочулук белгиси өзүнө

тыгыз байланышта болгон темпоралдуулук жана аспектуалдуулук элементтерин камтыйт. Бул аныктама биз үчүн маанилүү болуп саналат жана биздин изилдөөбүздө негиз катары алабыз.

Убакытка (чакка) болгон катышына карата Э. Кошмидер фактылардын эки тобун бөлүп караган: “конкреттүү фактылар, кандайдыр бир убакытта (чакта) ишке ашкан так календарлык-хронологиялык аныктоого жол берген; абстракттуу фактылар, жалпы мааниге ээ болгон, өздөрүнө гана тиешелүү жеке убакыт менен байланышпаган” [3]. Ошол эле жерде мындайча белгиленет: “Эти два рода фактов имеют неодинаковое отношение к линии времени: конкретные факты занимают свое собственное вполне индивидуальное место на линии времени, их отличает свое “местоположение во времени” или “временное местоположение” (wartosc miejscowa wezasie, Zeitstellenwert) тогда как абстрактные факты не обладают своим местоположением на линии времени” [3]. Э.Кошмидер каралып жаткан карама-каршы коюуга ойлоо (мыслительной) “содержащейся мысли” ойдо камтылган категориясынын статусун берет.

Э. Кошмидер чактык локалдашууну өзүнчө бөлүп карабастан, чактык мамиле сыяктуу кең түшүнкү чагылдырган – учур чак, келер чак жана өткөн чактын катарына киргизүү менен бирге караган. Чактык локалдашуу Э. Кошмидер тарабынан “чактык мамилени” (“временное отношение”), – “багытталган катарына киргизүүчүлүк” (“направительную отнесенность”) жана убакыт (чак) учур, өткөн жана келер чактын катыштыгы катары башка компоненттерди аныктаган категория катары түшүнүк берилет. Локалдашкан жана локалдашпаган кыймыл-аракетти түшүндүрүү үчүн Э. Кошмидер “линия времени” (“убакыттын сызыгы”) түшүнүгүн киргизет [3].

Убакыттын багытында орун албаган абстракттуу фактылар жөнүндө айтып жатып, Э.Кошмидер жалпы чындыкты (“общие истины”) билдирген “Рука руку моет” Колду кол жууйт сыяктуу макалдар, математикалык жоболор ж. б. жөнүндө айтат. Ал чактык локалдашуучулукка мезгилден тышкары, мезгил менен чектелбегендикти “вневременность” карама-каршы коёт. Ал эми “Я не курю сигар, не пью вина, не играю, встаю в 7 часов” Мен тамеки тартпайм, шарап ичпейм, ойнобойм, 7 де турам сыяктуу узундук кыймыл-аракетти локалдашуучулук

менен локалдашпоочулуктун ортосундагы өтмө маани катары караган [3].

Белгилей кетчү нерсе Э.Кошмидердин теориясы түрк тилинин материалынын негизинде каралган, анын оюнда убакыттан тышкары (вневременные) кыймыл-аракетти билдирүү үчүн, жалпы илимий чындыктарды берүүдө, философиялык мүнөздөгү ырастоону, макалдарды, жалпы көрсөтмөлөрдү, регламенттелген токтомдорду ж.б. берүү үчүн атайын формаларга ээ болот деп эсептеген: “специальную форму выражения имеют вневременные действия...”. Конкреттүү субъектинин көнүмүш адаттарын, өзгөчөлүктөрүн билдирүү үчүн түрк тилинде алтернативдүү эки форма колдонулушу мүмкүн – презенс (учур чак) жана аорист (этиштин түр-чактык формасы бүткөн кыймыл-аракетти билдирет). Э.Кошмидердин ою боюнча түрк тилинде чактык локалдашууну этиштик формалар билдирбейт, ошол эле учурда славян тилдеринде бул кыймыл-аракеттерди белгилеген атайын формалар бар: ходить, носить, возить ж. б. [6].

Э.Кошмидердин эмгектеринде чактык локалдашуунун оригиналдуу концепциясы баяндалган: а) локалдашуу/локалдашпоо оппозициясына жалпы теориялык мазмундук түшүнүк берүү; б) берилген оппозициянын тилдик көрсөткүчтөрүнүн типтерин жана анын башка категорияларга карата болгон катышын “убакытка киргизилишин” аныктоо. Окумуштуу поляк жана түрк тилдериндеги чактык локалдашуу категориясын анализдеп чыгып жана бул тилдердеги түрлөрдүн функциялануусунун мыйзамченемдүүлүктөрүн изилдөө үчүн берилген категориянын маанилүүлүгүн далилдеди. Бул факт биз үчүн маанилүү болуп саналат.

Орус тилинин материалында чактык локалдашуу/локалдашпоо семантикалык категориясы А.В.Бондарконун эмгектеринде изилденген. Окумуштуу кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусун изилдөөдө мындайча белгилейт: “Для понимания закономерностей функционирования видов и времен важно охарактеризовать функционально-семантическую категорию временной локализованности. В плане содержания речь идет о следующем противопоставлении: значение конкретности действия, его прикрепленности к определенному отрезку времени (*Когда открывал дверь, я заметил...*) противопостав-

лено значению абстрактности, неопределенности положения действия во времени (*Каждый раз, когда я открывал, я замечал...*) [7]. Орус тил илиминде түр жана чак категориясынын функциялануусунун мыйзамченемдүүлүктөрүн түшүнүү үчүн чактык локалдашуучулук категориясын изилдеп чыгуу маанилүү экендигин белгилейт. Чактык локалдашуучулукту мазмундук планда алганда төмөнкү карама-каршылык жөнүндө сөз болот: кыймыл-аракеттин конкреттүүлүк мааниси, анын белгилүү убакыттын бир бөлүгүнө бекитилиши; жана абстракттуу маанинин, кыймыл-аракеттин убакыттагы турган ордунун белгисиздигине карама-каршы коюлушу. Бул сыяктуу конструкцияларга А.А. Потебня төмөнкүдөй токтолот: “Славянские глаголы могут означать действие или во время самого свершения – конкретно (*я пишу теперь, я писал, когда он вошел*), или как возможность его, способность, привычку к нему (*я не дурно пишу; пишу по вечерам*) – отвлеченно [8]. Окумуштуу славян этиштеринин жогоруда келтирилген мисалдарында берилгендей конкреттүү кыймыл-аракетти, же анын жөндөмүн, адатын көрсөткөн кыймыл-аракетти билдириши мүмкүн деп белгилейт.

Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусунун өз алдынчалыгы боюнча А.В. Бондарко мындайча жазат: чактык локалдашуучулук семантикалык жактан аспектуалдуулук менен жалпылыгы бар деп эсептейт, анткени кеп кыймыл-аракеттин убакыттагы орун алышы жөнүндө болуп жатат, бирок чактык локалдашуучулук белгиленген категориялардын бири менен да дал келбейт. Ал өзүнүн сапаттык өзгөчөлүгүнө ээ жана өзү менен өзгөчө функционалдык-семантикалык чөйрөнү көрсөтөт, ошону менен катар аспектуалдуулук жана темпоралдуулук менен алардын өз ара аракеттешүү чөйрөсүндө кайчылашып, ошого карабастан өзүнүн өз алдынчалыгын жоготпойт деп белгилейт [7]. Ал эми грамматикалык жактан жасалышы боюнча орус тил илиминде чактык локалдашуучулук категориясын көрсөтүүчү грамматикалык формалардын атайын системасы жоктугун белгилейт. Каралып жаткан категория контексттеги лексикалык каражаттар менен чектелбестен, бул категорияга олуттуу таасир эткен түр жана чак формаларынын функциялануусунун башкалардан айырмалуулугун ачып көрсөтөт [9]. А.В. Бондарко

чактык локалдашуучулук/ локалдашпоочулук семантикалык оппозициясынын каражаттардын комплексине таяныч болуп, предикаттын жана анын бышыктоочтук мүнөздөмөлөрүнүн чөйрөсүнө гана тиешелүү болбостон, субъектин жана объекттин чөйрөсүнө да тиешелүү болгон татаал өзгөчө түрү катары белгилейт. Окумуштуу чактык локалдашуучулук проблематикасын функционалдык-семантикалык талаанын жана категориалдык жагдайлардын түшүнүктөрүнүн негизинде функционалдык грамматиканык моделинин өнүгүшү менен байланыштуу изилдеп чыгат. Каралып жаткан категорияга мындай түшүнүк берүүсү орус тилинде жана башка славян тилдериндеги этиштик түрлөрдүн жана чактын колдонулушу жана маанилеринин изилденишинин жүрүшүндө калыптанган. Окумуштуу чактык локалдашууну башка изилдөөчүүлөрдөн айырмаланып, локалдашпоо чөйрөсүн кеңири карап чыгат, тактап айтканда, жагдайлардын генерализациясынын эң эле жогорку даражасы болгон “вневременность” мезгилден (убакыттан) тышкарылыкты, адат болгон “узуальность”, ошондой эле “простую повторяемость” жөнөкөй кайталануучулукту кошот [10]. Конкреттүү эпизоддун чегинде кыймыл-аракеттин узалдык эмес чектелбеген кайталануучулугу. Мындай учурларда чактык локалдашпоочулук убакыттын белгилүү бир бөлүгү менен чектелүү болот, башкача айтканда, чактык локалдашуучулуктун кеңири жагдайына кошулат.

И.Н. Смирнов чактык локалдашуучулук/ локалдашпоочулук маселесин орус тилинин материалында изилдейт. Негиз катары А.В. Бондарконун чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулуктун квалификациясын алат. Ал чактык локалдашуучулук кубулушун өз ара аракеттешкен дифференциалдык семантикалык белгилерин эске алуу менен дыкаттык менен карап чыгат. Ошондой эле чактык локалдашуучулук жагдайларын классификациялап чекиттүү жана сызыктуу локалдашуучулук (точечная и линейная локализованность) түшүнүктөрүн киргизет. Анын пикири боюнча бул белги, баарынан мурда, түрдүк формалардын семантикалык потенциалы менен темпоралдык семантиканын жана алардын өз ара аракеттешүүсү менен катышта болот [11].

Чактагы локалдашкан жагдайларда кыймыл-аракеттин субъекти, эреже катары, конкреттүү

жана белгилүү болот. Субъекттин жалпылануучулугу локалдашуучулукка таандык болбойт же мүнөздүү эмес.

Армян тилинин материалынын негизинде орус тили менен салыштырып чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук маселесин Н.А. Козинцева изилдеп чыгат. Убакыттагы (чактагы) кыймыл-аракеттин локалдашуучулук/локалдашпоочулук маанилерин этиштин түрчактык формалары менен атоочтордун референттик мүнөздөлүшү менен өз ара байланышы, жана ошондой эле мезгил бышыктоочтордун катышуусун изилдейт [12].

Н.А. Козинцева чактык локалдашуучулукту башка этиштик категориялар менен өз ара байланышта болуусун изилдеп чыгат.

Н.А. Козинцева чактык локалдашуучулукту изилдеп жатып төмөнкүдөй тыянакка келет: “*Действие, происходящее в момент речи, является всегда локализованным во времени*” [12]. Демек, окумуштуунун пикири боюнча сүйлөп жаткан учурда болгон кыймыл-аракет дайыма чактагы локалдашкан кыймыл-аракет болуп аналат.

Т.В. Булыгина жана А.Д. Шмелев узалдык предикаттык айтымдар квалитативдүүлөр (квалитативные) менен гномикалык (гномический аорист – в пословицах и изречениях употребляются так называемы гномический (пословичный) аорист; он выражает нечто ранее происшедшее, как то, что случается во все времена, например: будучи честен, быстро не разбогатеет) предикаттардын бирдиктүү классын түзөт деп эсептешет, бирок локалдашпагандар деп квалитативдүү (сапаттуу) предикаттарды гана эсептешет [13]. Алардын пикири боюнча, узалдык предикаттык сүйлөмдөр (айтымдар) локалдашкан болуп калышат, анткени белгилүү эмес болсо дагы, бирок мейкиндик жана убакыттык локализацияга ээ болгон бир катар кубулуштар менен болгон байланышты сакташат. Кайсы болбосун убакыттык иретке салынуучулук (упорядоченность), мисалы, интервал сыяктуу, локалдашкан тууралуу далилдейт.

Т.В. Булыгина чактагы локалдашкан кубулуштарга төмөнкүдөй түшүнүк берет: “*события и процессы, представленные как конкретные, реально происходящие (происходившие, произошедшие) в некоторый момент или период времени, а также ситуации и состояния, относя-*

щиеся к конкретному временному отрезку” -деп реалдуу окуяларды көрсөткөн предикацияларды карап чыгат да мындайча белгилейт “*Повторяющиеся неопределенное число раз (вроде *Каждый раз, когда я открывал дверь, я замечал...* как имеющие значение временное локализованное, хотя и неопределенной*” [13]. Окумуштуунун пикири боюнча мындай жагдайлар белгисиз болсо дагы локалдашкан мааниге ээ болорун белгилейт. Мындай көз караштын өзүнүн негизи бар. Жогоруда белгиленгендей, “*жөнөкөй кайталануучулук*” кенирирээк конкреттүү жагдайга киргизилет. Мындай типтеги сүйлөмдөрдүн (айтымдардын) мазмунунда конкреттүү чактык локалдашуунун белгиси (тикеден-тике байкоо жүргүзүү шартында) ачык көрүнүп турат. Мындай тилдик фактыларды биз А.В. Бондарконун артынан чактык локалдашпоочулук чөйрөсүнө кошобуз.

Көрсөтүлгөн мааниде конкреттүү чактык локалдашуучулук менен катар ар бир кайталанган кыймыл-аракеттерден турган, сөз болуп жаткан чектелген эпизод жөнүндө болсо дагы, чактык локалдашпаган кеңири жагдайлар көрсөтүлгөн. Башкача айтканда, көрсөтүлгөн жагдай өзүнө конкреттүү элемент менен катар конкреттүү эместиктин белгилерин (чектелген болсо дагы, салыштырмалуу) камтыйт. Мисал келтирсек: *Бир тоголонуп, бир тура калып Беккул чөптүн арасына жашынат* (М. Элебаев). Сүйлөмдөгү жалпы жагдай конкреттүү жана байкоого алынган. Бирок учур чактын чегинде чектелбеген кайталанган (кезектешкен “*чередующиеся*”) кыймыл-аракет көрсөтүлгөн. Мындай сүйлөмдөргө карата А.В. Бондарко төмөнкүдөй оюн билдирет: “*Общая ситуация конкретна и наблюдаема. Однако в рамках отрывака настоящего времени представлены неограниченно повторяющиеся действия, причем каждое из них – в рамках актуальной ситуации непосредственного наблюдения – все же не привязано лишь к одному моменту времени, и в этом смысле речь должна идти, о временной нелокализации (хотя и ограниченной, совмещающиеся с признаками конкретности)*” [10]. Локалдашпоочулук белгиси менен учур чак планында келер чактын жана өткөн чак формаларынын колдонулуш мүмкүнчүлүгүнө байланыштуу. Бул маанилүү грамматикалык факты болуп саналат. Буга көркөм адабияттардан мисал келтирип

көрсөк: *Ушул убакытта атын ойното туруп Альшер келет* (К. Маликов). *Сахна шаттуу музыка согула туруп ачылат* (Т. Абдымомунов).

Узакка созулган аспектинин (кратно-длительного) түрчактык формалары экиден грамматикалык мааниге ээ (бир жолкулук (единичность) – локалдашуучулук жана кайталануучулук – локалдашпоочулук), булар бири-бирине каршы келет. Алар бир убакытта актуалдуу боло албаса да, бир убакытта нейтралдуу боло алышат. Бул жалпы фактылык маанидеги узакка-созулган (кратно-длительный) аспектини колдонууда ишке ашат. Мисалы: *Көп болду издегеним, бирок азыр гана таптым* (К. Баялинов). *Жакшы көргөн тамагымды каалаганда жеп турдум* (М. Байжиев).

Конкреттүү-процесстүү маани узакка созулган аспекти бир жолкулук -локалдашуучулук менен, ал эми чектелбеген-кайталанган –кайталануучулук – локалдашпоочулук менен байланышта болот: Салыштыргыла: *Аларга бүгүн болгон ишти түшүндүрүү керек...; Кечээ түндө ушул жерде Жапарды көрүп, эшикке жакындап тыңшап турду* (К. Баялинов). *Ысык күндөрдө суусадык, аяздуу күндөрдө суукка тоңдук, эмне тапсак ошону жедик* (М. Элебаев).

Этиштик формалардан тышкары чактык локалдашуучулук/ локалдашпоочулуктун көрсөткүчтөрү болуп мезгил бышыктоочтор эсептелет. Мезгил бышыктоочтор узакка созулган, чектелген, чектелбеген кыймыл-аракетти көрсөтөт [14].

Кыргыз тилиндеги бышыктоочтордун семантикалык типтеринин кээ бирлерин мисалга келтирип көрөлү. Локалдашкан кыймыл-аракеттик маанидеги бышыктоочторго төмөнкүлөр кирет: 1) Датаны (күн-айды) көрсөтүүчү бышыктоочтор (референт – конкреттүү белгилүү учур) же убакыттын огундагы убакыттын бир бөлүгү: *бүгүн, саат беште, азыр*. М: *Бүгүн созулган талаада жалгыз аяк жол менен эрбеңдеп жөө келе жатты* (М. Элебаев). *Бүгүн жаздын келет-келети Нурбекке өзгөчө айкын сезилди* (Ч. Айтматов). *1918-жылы жайында мекенибизге жөө жалаң кайттык* (Т. Сыдыкбеков). *Ошол элүү биринчи жылдын аягы кышында разъезде бир үй-бүлө жаңы келди* (Ч. Айтматов). *Бүгүн саат беште мектепте чогулуш болот. Акбара азыр үйүрүн аймактын ошол четине баштап баратты* (Ч. Айтматов). 2) белгисиз локалдашкан

кыймыл-аракетти билдирүүчү бышыктоочтор (референт – конкреттүү белгисиз учур же убакыттын огундагы убакыттын бир бөлүгү): *бир убакта, бир күнү, бир жолу, бир мертебе, алда качан, өткөн бир убакытта, качан бир убакытта*. М: *Бир күнү жылкысы сан, кою түмөн бузулук бир бай киши каза болот* (Т. Сыдыкбеков). *Бир күнү Айдарбек датка Акматты чакырып шарыяттан жол сурады* (К. Жантөшев). *Мен бир күнү шаардан кеч кайттым. Бир күнү Бейшемби мага бир кат алып келип окутту* (М. Элебаев). *Бир жолу таманынан өткөн сыздан буттарын алмак-салмак көтөрүп коюп, көк муштум болуп үшүгөн Дзюйо күндөгү бурчунда турган* (Ч. Айтматов). *Бир жолу мен “колукту” ала качкан уландар менен маектешиптим* (Т. Сыдыкбеков). *Бир жолу Мукай он алтынчы жылы жоголуп кеткен карындашын эстеп өксүдү* (Т. Сыдыкбеков). *Ырдап келе жатып, бир убакта алдыда бара жаткан Даниярга кыйкырды* (Ч. Айтматов). *...Толукушуп ырдап келе жаткан Данияр бир убакытта үнүн бийик заңкылдата келип, ырын чорт токтотту да, аттарга аласала камчы уруп айдап жөнөдү* (Ч. Айтматов).

Лексикалык детерминанттардын маанилүүлүгү боюнча Гак төмөнкүдөй оюн билдирет: “... Во всех случаях существенную роль в языковом представлении пространственных отношений играет лексическое наполнение форм и конструкций, которые могут быть объединены в категорию “локативность”. Локативность определяется как функционально-семантическое поле с предикативно-обстоятельственным ядром” [15]. Окумуштуу мейкиндик маанилерди берүүдө формалардын жана конструкциялардын лексикалык толтурулушу локативдүүлүк категориясына биригиши мүмкүн деп эсептейт. Локативдүүлүк предикативдик-бышыктоочтук ядросу менен функционалдык-семантикалык талаа болуп аныкталат.

Адабияттар

1. Бондарко А.В. Временная локализованность // Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Таксис. / А.В. Бондарко. Л., 1987.
2. Кошмидер Э. Вопросы лагольного вида / Э. Кошмидер. 1934, 105–167 с.

3. Кошмидер Э. Очерк науки о видах польского глагола: Опыт синтеза / Э. Кошмидер // Вопросы глагольного вида. М., 1962.
4. Маслов Ю.С. Система основных понятий и терминов славянской аспектологии / Ю.С. Маслов // Вопросы общего языкознания. Л., 1965.
5. Маслов Ю.С. Русский глагол / Ю.С. Маслов. Л.: Просвещение, 1967.
6. Koshmieder E. Beltrage zur allgemeinen Syntax. Heidelberg, 1965.
7. Бондарко А.В. Грамматическая категория и контекст / А.В. Бондарко. Л., 1971.
8. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / А.А. Потебня. М., 1941.
9. Бондарко А.В. Теория функциональной грамматики / А.В. Бондарко. Л., 1976.
10. Бондарко А.В. Теория значения в системе функциональной грамматики / А.В. Бондарко. М., 2001. 208 с.
11. Смирнов И.Н. Простая повторяемость как переходная зона между локализованностью и нелокализованностью действия во времени / И.Н. Смирнов // Язык. Функции. Жизнь: сборник статей в честь профессора А.В. Бондарко. СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2000.
12. Козинцева Н.А. Временная локализованность действия и ее связи с аспектальными, модальными, таксисными значениями: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.19 / Н.А. Козинцева. Л.: Наука, 1991.
13. Булыгина Т.В. К построению типологии предикатов в русском языке / Т.В. Булыгина // Семантические типы предикатов. М., 1982.
14. Всеволодова В.М. Способы выражения временных отношений в современном русском языке / В.М. Всеволодова. М., 1975.
15. Гак В.Г. Функциональные видовые пары в русском языке / В.Г. Гак // Словарь. Грамматика. Текст. М.: Институт русского языка РАН, 1996.